

تحلیل ساختاری عنصر جهاد و پیکار با نفس در سوره یوسف با تأکید بر ساختار آوایی

منیر زیبایی*

سیدحسین سیدی**

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۷/۱۲

تاریخ تأیید: ۱۳۹۸/۰۹/۱۵

چکیده

قرآن به‌عنوان معجزه تاریخ برای ترسیم معانی و معارف گوناگون از تمهیدات ادبی و هنری خاصی بهره گرفته و آنها را در قالبی بی‌نظیر در دسترس همگان قرار داده است. در حوزه زبان‌شناسی روش تحلیل ساختار، روشی نوین در فهم و درک این مفاهیم است که در قالب بررسی ساختار آوایی، صرفی، نحوی و بلاغی سوره‌ها به بررسی ارتباط میان اجزای آیات می‌پردازد تا از طریق کشف نظام حاکم در ساخت عناصر تشکیل‌دهنده سوره نشان دهد که چگونه سازه‌های زبانی متن مضمون و محتوای آن را انتقال می‌دهد. سوره یوسف از سوره‌هایی است که با مؤلفه‌های متنی ضرباهنگ، واژگان، نحو و بلاغت بی‌نظیر خود معنای جهاد و پیکار با نفس را به‌گونه‌ای شگرف به تصویر می‌کشد؛ اما مقاله حاضر به‌سبب گستردگی بحث تحلیل ساختاری، بیشتر بر تحلیل ساختار آوایی این سوره تمرکز نموده تا با واکاوی آن در قالبی توصیفی-تحلیلی، ضمن آشکار نمودن گوشه‌هایی از لطایف، دقایق و رموز هنری و جنبه‌های زیباشناختی آن نشان دهد که نظام آوایی این سوره تا چه اندازه در آفرینش مضمون مبارزه و برانگیختن مخاطب و پویایی متن مؤثر بوده است. دستاورد این پژوهش نشان می‌دهد که ساختار آوایی سوره یوسف در کنار بافت‌های متنی دیگر با غرض سوره و مضمون جهاد و پیکار با نفس کاملاً همسو بوده و قرآن از همه ظرفیت‌ها و امکانات برای تبلیغ پیام سعادت بهره برده است.

کلیدواژه‌ها: زبان‌شناسی، تحلیل متن، ساختار آوایی، سوره یوسف، جهاد.

* دکترای زبان و ادبیات عربی، دانشگاه فردوسی مشهد (نویسنده مسؤل). Mo_zi4394@yahoo.com

** استاد گروه زبان و ادبیات عربی، دانشگاه فردوسی مشهد. Seyedi@um.ac.ir

مقدمه

یکی از راه‌هایی که برای درک معنا و محتوای بی‌بدیل سوره‌های قرآن می‌توان به کار بست تحلیل ساختار سوره‌ها در ابعاد مختلف آوایی، واژگانی، صرفی، نحوی و بلاغی است، زیرا ارتباط دوسویه ساختار با محتوا در تمامی آثار ادبی، امری انکارناپذیر است. توجه و کنکاش در این مسأله در نقد جدید نیز مطرح و بر آن تأکید شده است. قرآن به‌عنوان سرآمد همه متون ادبی از این ویژگی بهره تمام و کمال برده است؛ زیبایی‌ها و لطایف تعبیرات آن گواه این حقیقت است که قرآن کلامی فنی، دقیق و فوق بشری بوده و دارای بافتی منسجم و ساختاری ظریف و منحصر به خود است و در تمامی حروف و کلمات آیات و سوره‌هایش و در ساخت و قالب و نظم موزونش از همه متون ادبی پیشی گرفته است. این جنبه‌های ساختاری و سازوکارهای زبانی تأثیر شگرفی بر محتوا و مضمون سوره‌ها داشته، لذا این متن ادبی فرابشری تأمل و ژرف‌نگری ویژه‌ای می‌طلبد.

دستیابی به معارف و معانی بلند سوره‌ها که در چنین قالب دقیقی عرضه گشته مستلزم شناخت و احاطه کامل بر همه جوانب ساختاری سوره‌هاست. در این راستا باید تمرکز اصلی را به کلیت متن سوره‌ها و نظام ارتباطی موجود میان عناصر سازنده آن معطوف نمود؛ زبان‌شناسی ساختارگرا با چنین رویکردی به تحلیل و فهم متن می‌پردازد و با تکیه بر ساختار محتوا و «چگونگی ایجاد معنا» (شمیسا، ۱۳۹۳: ۲۰۷) ارتباط زنجیروار سازه‌های تشکیل‌دهنده متن را برای دستیابی به مضمون و پیام متن در بوته بررسی قرار می‌دهد. یکی از مفاهیمی که قرآن بر آن تأکید بسیار

نموده است مسأله جهاد با نفس است؛ در قرآن صحنه‌های مختلفی از میدان جهاد با نفس ترسیم شده که سرگذشت یوسف علیه‌السلام و داستان عشق آتشین همسر عزیز مصر یکی از مهم‌ترین و بارزترین آنها است. در واقع این سوره تصویرگر مبارزه انسان با نفس خود است؛ نبردی که میان تقوا و پارسایی با شرکی درونی و به تعبیری هوا و هوس برپا است و در این مبارزه، یوسف قهرمان پاکی و پارسایی است. قرآن برای ترسیم این معنا از عالی‌ترین الفاظ و تصویرپردازی بهره گرفته و آن را در بافت و ساختاری منحصر به فرد و منسجم به نمایش گذاشته است. البته در این سوره مفاهیم دیگری نیز از قبیل توکل به خدا، صبر و تحمل در برابر مشکلات، الهام‌های غیبی، شرح سرگذشت پیامبران، بیان جایگاه پرهیزکاران و کافران و تأکید بر پنددهندگی قرآن برای کل بشریت مطرح است اما از آنجایی که در این مقاله مجالی برای پرداختن به همه این مفاهیم نیست تنها به بررسی مضمون جهاد با نفس اکتفا شده و چگونگی مبارزه با شرک درونی در این سوره مورد مطالعه قرار می‌گیرد. از سوی دیگر به دلیل گستردگی بحث تحلیل ساختاری و جایگاه و اهمیتی که آواها به‌عنوان نخستین عناصر متن‌ساز در القای معانی دارند، در این مقاله بر تحلیل آوایی آیات و نقش آواها در شکل‌دهی به مضمون جهاد تأکید و تمرکز بیشتری شده است.

به طور کلی، هدف ما از بررسی ساختاری به‌ویژه تحلیل آوایی و کشف ارتباط درون‌متنی و برون‌متنی این سوره، درک بهتر مفهوم یاد شده است تا از رهگذر ترسیم تناسب ساختاری و محتوایی سوره به تثبیت هدف آن منجر گردد.

پرسش‌های پژوهش

۱. خوانش زبان‌شناسانه ساختار متن چه اهمیتی در فهم

و تفسیر سوره‌های قرآن دارد؟

۲. نقش سازه‌های زبانی در تثبیت مضمون جهاد با

نفس چیست؟

۳. ارتباط بین تحلیل آوایی سوره‌ها و بیان اعجاز قرآن

چگونه است؟

فرضیات پژوهش

۱. بررسی زبان‌شناسانه ساختار متن با کشف روابط

پنهان حاکم میان عناصر و اجزای تشکیل‌دهنده سوره‌ها

به فهم متن و درک معانی و معارف بلند آنها کمک

می‌کند.

۲. سازه‌های زبانی همسو و هماهنگ با یکدیگر در

ترسیم مفهوم جهاد با نفس مؤثر بوده و عنصر آوایی به

دلیل کاربرد فراوان تکرار و تأکید در این سوره، به طور

برجسته‌تری در تثبیت مضمون جهاد نقش دارد.

۳. با بررسی آوایی سوره‌ها بر مبنای اصول زبان‌شناسی

تحلیل متن می‌توان به صورت علمی اعجاز ادبی قرآن را

از منظر زیبایی‌شناسی مشخص کرد.

اهداف و ضرورت پژوهش

- آشنایی با قالب‌های متن‌ساز سوره یوسف علیه‌السلام

و به طور ویژه قالب آوایی، گام سودمندی در جهت

ارزیابی ادبی قرآن خواهد بود.

- نگاه زبان‌شناسانه به سوره یوسف علیه‌السلام و کشف

روابط درون‌متنی و تحلیل کارکرد زیبایی‌شناسی

ساختار آوایی آن به فهم هر چه بیشتر عظمت قرآن

کمک نموده و ضمن برجسته ساختن نقش این سوره در

تبیین هدف اصلی قرآن، اعجاز متبخرانه آن را تأیید

می‌کند.

پیشینه پژوهش

در مورد تحلیل ساختار سوره‌ها در حوزه زبان‌شناسی،

در میان پژوهش‌های جدید قرآنی پایان‌نامه‌ها و

مقالاتی به چشم می‌خورد ولی با توجه به بررسی‌های

به‌عمل‌آمده، از سویی هیچ‌یک از پژوهش‌های موجود

در حوزه تحلیل ساختار متن و به‌طور موردی تحلیل

آوایی، اختصاص به سوره یوسف علیه‌السلام ندارد و از

سوی دیگر عمدتاً این پژوهش‌ها به بررسی پیوند

ساختار سوره‌ها با محتوا پرداخته‌اند و به‌طور خاص

تحلیل عنصر جهاد با نفس مورد توجه آنها نبوده است.

یکی از این پژوهش‌ها، پایان‌نامه کارشناسی

ارشد «تحلیل ساختارگرایانه سوره قمر» نوشته حدیث

دولت‌شاه در دانشگاه الزهرا است که ضمن بررسی سوره

قمر بیشتر مبحث انذار در قرآن را مورد توجه قرار داده

است. پژوهش دیگر در حوزه موردنظر، پایان‌نامه

کارشناسی ارشد «آیات قیامت در قرآن از منظر نظریه

ساخت‌گرایی با تأکید بر سوره حاقه» است. این رساله

پس از آنکه به طور کلی سطوح تحلیل ساختاری را در

برخی از آیاتی که تصویرگر صحنه‌های قیامت‌اند

بررسی می‌کند، به‌طور خاص به تحلیل ساختاری سوره

الحاقه می‌پردازد و آیات مربوط به قیامت، هشدار و

انذار را مورد توجه قرار می‌دهد. پژوهش دیگر مقاله

«پیوند فرم و ساختار با محتوا در سوره مبارکه تکویر»

است که در مجله /انجمن ایرانی زبان و ادبیات عربی

چاپ شده و بیشتر بر جنبه موسیقایی متن تمرکز دارد.

چنانکه ملاحظه می‌شود موضوع جهاد با نفس و نقش

عناصر آوایی سوره و کیفیت تعامل آنها با یکدیگر در ایجاد این معنا در متن سوره یوسف که پژوهش ما ناظر بر آن است در هیچ‌یک از پژوهش‌های یاد شده مورد توجه نبوده است.

مبانی نظری پژوهش

مبنای بخش عمده‌ای از نقد و تحلیل ساختاری متون ادبی، زبان‌شناسی است؛ «از همان زمان که زبان‌شناسان، مطالعه علمی خود را در باب ساختار زبانی متون ادبی گسترش دادند، مقدمات نقد ساخت‌گرا آغاز شد» (امامی، ۱۳۸۲: ۲۷). منتقد ساخت‌گرا آن اندازه که به صورت می‌اندیشد با محتوا کاری ندارد؛ او به مثابه زبان‌شناسی عمل می‌کند که در جستجوی ساختار صوری زبان است که محتوا یا معنا را به وجود آورده است (احمدی، ۱۳۷۰: ۲۱۶).

ساختار صوری که ریشه در درون اثر دارد گویای تعامل و ارتباط متقابل عناصر و اجزای تشکیل‌دهنده اثر ادبی و هنری است. این اجزا در هر اثر ادبی مطلوب، کلیتی منسجم را ایجاد می‌کنند و منتقد ساخت‌گرا می‌کوشد تا کیفیت این تعامل را روشن کند (گلدمن، ۱۳۶۹: ۱۰)؛ بنابراین در فرایند تحلیل ساختاری اثر، متناسب با نوع خاص آن، جنبه‌های مختلف ساختار در پیوند با یکدیگر و در چارچوب بررسی ساخت آوایی، ساخت واژگانی و ساخت نحوی - بلاغی، مورد توجه قرار می‌گیرد. با شناخت این مناسبات درونی است که متن معنا می‌یابد.

آواها و نقش آنها در گستره زبان امری پذیرفته است طوری که می‌توان کارکرد آنها را در القای معانی سوره‌ها بسیار قابل ملاحظه دانست. ارتباط آواها با

معنا از برجسته‌ترین مسائلی است که زبان‌شناسان از دیرباز تاکنون به آن اهتمام ورزیده‌اند. در تحلیل آوایی متن، درباره موسیقی ناشی از صفات و مخارج حروف، نوع حرکات، صامت‌ها و مصوت‌ها، هم‌حروفی و هم‌صدایی واژگان سخن رفته و بررسی می‌شود که نظام موسیقایی چگونه در خدمت القای معنا قرار گرفته است. «ساخت آوایی متن ادبی مبنی بر انواع تکرارهای کلامی و توازن‌هاست که هریک به نوعی ایجاد بار موسیقایی می‌کنند و ضمن آن سبب ادراک ویژه‌ای می‌شوند که در توضیح و بیان مضامین و مفاهیم نقش ایفا می‌کنند» (علوی‌مقدم، ۱۳۸۱: ۱۸۶).

تحلیل ساختار آوایی متن گام نخست برای مطالعه دیگر عناصر ساختاری است و آهنگ، پیش از هر گونه مطالعه‌ای وجود دارد. پوشیده نیست که موسیقی و صوت در جذب مخاطب و توجه بیشتر وی اثرگذار است و همین موسیقی می‌تواند زیباترین عنصر موجود در متن باشد. قرآن نوع خاصی از موسیقایی زبانی است که انسجام کامل و توازن تام در آن قابل ملاحظه است و توانسته به بهترین وجه ممکن اثرش را بر مخاطب بجا بگذارد و توجهش را جلب کند تا جایی که شنونده آن نمی‌تواند از گوش دادن به آن دست بکشد.

نشانه‌های زبان و قواعد ترکیب آنها به‌منظور ساختن کلمات، عبارات و جملات، تحت عنوان ساخت واژگانی از نموده‌های گفتاری زبان است که در نقد ساختاری متن، مورد توجه است. «منتقد ساختارگرا در این نوع ساخت در پی چگونگی و چرایی گزینش واژه‌ها در محور جانشینی و بررسی تفاوت آنها با دیگر گزینش‌هاست» (همان: ۱۴).

گذاشته، عالی‌ترین درس‌های عفت و خویش‌داری، تقوا و تسلط بر نفس را نیز در لابه‌لای آن منعکس ساخته طوری که هر انسان با خواندن آن تحت‌تأثیر جذبه‌های نیرومندش قرار می‌گیرد.

در مورد غرض و محور اصلی این سوره چند نظر وجود دارد؛ برخی اثبات وحدانیت خدا، نبوت، بعثت رسولان و نصرانی و بت‌پرست بودن منکران توحید را غرض اصلی آن می‌دانند (مراغی، ۱۳۶۵: ۵۵). برخی دیگر موضوع عبرت از صبر پیامبران در برابر مصیبت‌ها و عاقبت‌بخیری آنها را به‌عنوان غرض سوره مطرح نموده‌اند (ابن عاشور، ۱۹۸۴: ۱۹۹/۱۲)؛ و برخی آن را ذکر داستان یوسف و آل یعقوب و بیان ولایت خاصه خداوند نسبت به بندگان مؤمن و مخلصش دانسته‌اند که این امر در ابتدا و خاتمه این سوره به‌طور چشم‌گیری منعکس شده است (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۹۸/۱۱). غرض اصلی، هرکدام که باشد بقیه محورها و مقاصد فرعی درون سوره درنهایت مکمل و در راستای آن هستند. این محورها موضوعی و فرعی را در موارد زیر می‌توان خلاصه و پیگیری نمود: بیان قصه‌ها و اخبار امت‌های گذشته و عبرت و پندآموزی، مبارزه با دشمن درونی (هوای نفس)، برگزیدن پیامبران الهی براساس خلوص درونی و فطرت صالح و عصمت آنها، بیان صبر و توکل به خدا، بیان عاقبت کار تقواییان و مؤمنان، دعوت به توحید و بیان حقانیت وعده پیامبران و یاری آنها از جانب خداوند.

تحلیل ساختاری عنصر جهاد

برترین جهاد در اسلام، جهاد با نفس است طوری که در حدیث معروف پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم جهاد اکبر

در ساخت نحوی و دستوری، پیوند واژه‌ها با یکدیگر در محور هم‌نشینی بررسی می‌شود. «اصل هم‌نشینی در ساخت نحوی عنصری بنیادین است، زیرا آرایش واژگانی علاوه بر ایجاد مفاهیم، دارای نقش مهمی در بالابردن توان القایی، موسیقایی و زیباشناختی اثر دارد. بررسی ساخت نحوی از شکل‌شناسی جمله‌ها به‌لحاظ خبری و انشایی بودن آنها و جایگاه اجزای جمله آغاز می‌شود و به بافت متن می‌رسد» (همان: ۱۸۶). در بررسی بلاغی نیز نقش ادوات بلاغی در ساختار متن واکاوی و دلالت معنایی آنها مشخص می‌شود.

این سازه‌های زبانی در تحلیل متن سوره یوسف علیه‌السلام مورد بررسی واقع شده و نقش و کارکرد هر یک از آنها در تبیین مضمون جهاد تحلیل می‌گردد. پژوهش حاضر با کشف نظام حاکم در چینش جملات، واژگان و آوای کلمات در پی آن است تا نشان دهد که این سازه‌های زبانی چگونه ظرفی با محتوای معنا گشته‌اند.

سیمای سوره یوسف علیه‌السلام

سوره یوسف با ۱۱۱ آیه آن‌گونه که از سیاق آیات آن برمی‌آید در مکه نازل شده است. این سوره در چند بخش جذاب و فشرده، داستان یوسف و عبور او از کوران‌های سخت زندگی را از کودکی تا رسیدن به مقام خزانه‌داری کشور مصر، مطرح می‌کند؛ بنابراین «محتوای این سوره همگی به‌هم‌پیوسته و بیان فرازهای مختلف یک داستان و عبرت‌های نهفته در آن است» (مکارم شیرازی، ۱۳۵۳: ۲۹۱/۹). قرآن ضمن آنکه جلوه‌هایی از قدرت الهی را در این داستان به نمایش

خوانده شده و در مقابل، جهاد با دشمن جهاد اصغر نامیده شده است (کلینی، ۱۴۰۷: ۱۲/۵). اصولاً تا جهاد اکبر به معنی واقعی در انسان پیاده نشود در جهاد با دشمن پیروز نخواهد شد.

در قرآن صحنه‌های مختلفی از میدان جهاد اکبر ترسیم شده که سرگذشت یوسف علیه‌السلام یکی از مهم‌ترین آنها است. یوسف علیه‌السلام به سه دلیل از میدان این مبارزه روسفید بیرون آمد: «نخست اینکه خود را به خدا سپرد و به لطف او پناه برد. دیگر آنکه قدرشناسی او نسبت به عزیز مصر که در خانه او زندگی می‌کرد و نیز توجه به نعمت‌های بی‌پایان الهی که او را از فقر چاه به محیط امن و آسایش رسانید، موجب شد تا تسلیم طوفان‌های زودگذر نشود. سوم آنکه خودسازی و بندگی توأم با اخلاص یوسف به او قدرتی داد که در این میدان در برابر وسوسه‌های مضاعفی که از درون و بیرون بر او حمله‌ور بود زانو نزند» (مکارم شیرازی، ۱۳۵۳: ۳۷۴/۹-۳۷۵).

برای تبیین پاک‌دامنی آن حضرت و مبارزه‌ای که ایشان با نفس خویشتن نمودند، آیات ۲۳ تا ۲۹ و آیه ۳۴ این سوره از ضرباهنگ، واژگان، نحو و بلاغتی زیبا بهره برده که در ادامه به بررسی ساختار این آیات از ابعاد مختلف زبانی می‌پردازیم.

آیه ۲۳: ﴿وَرَاوَدَتْهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا عَنْ نَفْسِهِ وَغَلَّقَتِ الْاَبْوَابَ وَقَالَتْ هَيْتَ لَكَ قَالَ مَعَاذَ اللّٰهِ اِنَّهُ رَبِّيْ اَحْسَنُ مَثْوٰى اِنَّهُ لَا يَفْلِحُ الظّٰلِمُوْنَ﴾

آواهای یک واژه از نگاه زبان‌شناسی واحدهای بی‌مفهوم نیستند بلکه نشانه‌هایی از دلالت‌های معنایی هستند که جهت فهم بهتر مقصود گوینده نقش دارند؛

حروف مدّی در این آیه بسیار تکرار شده است، امتداد و استعلا در این حروف به‌ویژه «الف» و «یاء» اوج عفاف و پاک‌دامنی حضرت یوسف علیه‌السلام را می‌رساند. تکرار حرف لام نیز در کنار دلالت آوایی حروف میم، عین و ذال در واژه «معاذ» در خدمت همین مضمون قرار دارد؛ «حرف انحراف‌دار لام هنگام تلفظ کمی از مخرج خود به سمت نوک زبان که محل تلفظ حروف دیگر است متمایل می‌شود» (صالح، ۲۰۰۹: ۲۸۳) و بر معنای متمایل شدن از یک مسیر به مسیر دیگر دلالت دارد. از سوی دیگر هم‌نشینی دلالت آوایی تجمیع و گردآمدن در حرف میم، با خصوصیت جهر، شدت و قوت برآمده از آوای عین و ذال نشان می‌دهد که حضرت یوسف علیه‌السلام با تمام قوا و با عزمی راسخ به خدا پناه می‌برد؛ بنابراین، دلالت معنایی این حروف در کنار یکدیگر مبتنی بر امتناع یوسف از خواسته زلیخا است و با ترسیم خویشتن‌داری حضرت بر این امر تأکید دارد که غرض از خلقت و آزمودنش کشف توحید خالصانه اوست که سعادت و رستگاری‌اش را به‌دنبال دارد. «حرف هاء از حروف مهموس و حلقی است» (ابن منظور، ۱۴۱۹: ۴۷۵/۱۰) که از ته حلق بدون هیچ احتکاک‌ی به‌صورت ضعیف و چسبیده به هر دو ریه خارج می‌شود (عباس، ۱۹۹۸: ۱۹۳) و این خود دلالت بر آن دارد که این آوا از خفایا و زوایای پنهان دل انسان بیرون می‌آید و پیوستگی دعا به روح گوینده و احساس ضعف و ناتوانی در مقابل پروردگار به‌خوبی در آن پیداست. وجود این حرف در واژه «الله» نشان می‌دهد که یوسف در آنچه همسر عزیز مصر بدان دعوتش می‌کند خاضعانه به یگانه قدرت مطلق هستی پناه می‌برد تا ایمن گشته و به سعادت

دست یابد.

«هَيْتَ لَكَ» اسم فعل به معنای «بیا» و «بشتاب» است. اصل آن «هَيْتَكَ» است و حرف لام در اینجا برای روشن و قابل فهم نمودن غرض زلیخا به حرف خطاب «كَ» متصل شده است (ابن عاشور، ۱۹۸۴: ۲۵۱/۱۲)؛ زلیخا قصد داشت به یوسف بفهماند که او تحت اختیار و فرمان زلیخا است و از گردن نهادن به خواسته‌های مالک خویش گریزی ندارد. به نظر می‌رسد که زلیخا از یوسف کاری خواست که در کاخ‌های آنها چیز عجیبی نبود؛ زیرا اینکه ملکه‌ای بخواهد از برده‌اش لذت ببرد همان‌طور که مرد از کنیزش لذت می‌برد در آن روزگار مرسوم بود.

ترکیب «معاذ الله» نشان می‌دهد که یوسف با تمام شرایط و سوسه‌انگیزی که زلیخا ایجاد نموده بود به خدا پناه برد. در این ترکیب که اصل آن «أعوذُ عوذاً بالله» بوده، مصدر «معاذ» به معمول خود که اسم جلاله «الله» است اضافه شده و یوسف علیه‌السلام با این جمله، هم امتناع خود را از درخواست زلیخا ابراز نمود و هم از خدا درخواست کرد تا او را در پناه خویش گیرد و از انجام عملی که زلیخا می‌خواست محافظتش فرماید. ایجاز حذفی که در ترکیب «معاذ الله» وجود دارد به غرض تأکید و مبالغه در معنایی است که آیه قصد ایراد آن را دارد. شاید هدف دیگری که حذف در این آیه دنبال می‌کند مختصرگویی به جهت تنگی مجال و نیاز به پاسخی سریع و قاطعانه است؛ هنگامی که زلیخا از یوسف علیه‌السلام درخواست کام‌جویی می‌کند در بحبوحه درگیری با خواست او، مقام و فضای حاکم اقتضای اختصار در کلام را می‌کند.

از دیدگاه زبان‌شناسی، حروف عطف ابزارها و نشانه‌هایی هستند که در سطح نحوی و بلاغی با ایجاد

زیر و بم‌ها و حرکات حروف نیز در چگونگی ایجاد موسیقی و تبیین معنا نقش دارند؛ حرکت سکون که با قطع نفس همراه است ۲۵ مرتبه در این آیه تکرار شده و با ایجاد مکث و درنگ در کلام، گویی مخاطب را به تأمل در خویشتن‌داری و نبرد بی‌امان یوسف با نفس سرکش دعوت می‌کند. تکرار پیاپی فتحه نیز در واژه «غَلَّقَتْ» حاکی از حرکت و تکاپوی جاری در آیه و متناسب با فضای جدال با نفس است.

کلمه «مراوده» که مصدر «راودته» است به معنای مطالبه چیزی به رفیق، مدارا و نرمی است تا کاری که مورد نظر است بدان انجام پذیرد (طبرسی، ۱۴۲۷: ۲۹۷/۵). به میل سرمایه‌دان که آهسته سرمایه را با آن به چشم می‌کشند نیز از همین باب «مروُد» گفته شده و سپس به هر کاری که با مدارا و ملایمت طلب شود اطلاق شده است (مکارم شیرازی، ۱۳۵۳: ۳۶۵/۹). این تعبیر اشاره به این دارد که همسر عزیز برای رسیدن به منظور خود به اصطلاح از طریق مسالمت‌آمیز و خالی از هرگونه تهدید با نهایت ملایمت و اظهار محبت از یوسف دعوت کرد و خواسته خود را بی دریغی و با اصرار مطرح کرد زیرا «باب مفاعله برای تکرار به کار می‌رود» (ابن عاشور، ۱۹۸۴: ۲۵۰/۱۲).

«غَلَّقَتْ» از ماده «تغلیق» به معنای محکم بستن در است طوری که دیگر نتوان آن را باز کرد، زیرا ثلاثی مجرد آن به معنای صرف بستن است و تشدید باب تفعیل بیانگر مبالغه در بستن است که یا کثرت آن را می‌رساند و یا محکمی آن، (طبرسی، ۱۴۲۷: ۲۹۸/۵) و دلالت بر اصرار و جدیت زلیخا در کام‌جویی از یوسف دارد.

از منظر آوایی حرف «هاء» دارای صفت همس است و با صدایی آهسته و خفیف ادا می‌شود (ابن‌منظور، ۱۴۱۹: ۴۷۵/۱۰). این خصوصیت صوتی در واژه «برهان» بیانگر لطف الهی نسبت به حضرت یوسف علیه‌السلام است و نشان می‌دهد که ترک قصد و نیت نزدیک شدن به زلیخا از جانب یوسف به سبب دیدن برهان پروردگار بود نه به خاطر امر دیگری از قبیل ضعف، یا مانع دیگر. یوسف هیچ مانعی که جلوگیری از نفسش شود و بر عوامل قوی موجود برای پذیرش خواسته زلیخا بچرید نداشته مگر اصل توحید و ایمان به خدا که در دلش جایی برای غیر خدا خالی نگذاشته بود.

در کشمکش غریزه و عقل، یوسف تا لب پرتگاه کشیده شد اما ناگهان بسیج فوق‌العاده نیروی ایمان و عقل، طوفان غریزه را در هم شکست (قطب، ۱۳۸۶: ۱۰۱۲/۳). پاک ماندن در شرایطی که عوامل گناه و هیجان بسیار قوی است کار ساده‌ای به نظر نمی‌رسد؛ مؤید این امر وجود حرف یاء در این آیه است که «دشواری تلفظ در این حرف» (عباس، ۱۹۹۸: ۹۹) دشواری به گناه نیفتادن یوسف علیه‌السلام را تداعی می‌کند اما یوسف برای حفظ پاکی خویش دست به شدیدترین مبارزه و جهاد با نفس زد؛ امتداد در حروف مدی «واو» و «الف» در این آیه به استمرار تلاش او در دوری جستن از هوای نفس و خواهش‌های نفسانی اشاره دارد. به همین ترتیب تکرار حرف «عین» که دارای صفت شدت و قلقله است به ترسیم این معنا کمک نموده و شدت اخلاص و پاک‌دامنی یوسف علیه‌السلام را به نمایش می‌گذارد.

حرف «راء» علامت تکرار است و در «رأی

رابطه‌ای سازنده میان سازه‌های یک متن و پیوند زدن پاره‌های پسین متن به پاره‌های پیشین آن، ضمن ایفای نقشی انسجامی به القای پیام نهفته در زنجیره‌های کلامی کمک می‌کنند (مهاجر و نبوی، ۱۳۷۶: ۶۷). در عبارت «وَرَأَوَدَتْهُ أَلَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا عَنْ نَفْسِهِ وَغَلَقَتِ الْأَبْوَابَ وَقَالَتْ» حرف عطف واو سه جمله را به یکدیگر پیوند داده تا این پیام مشترک که همان غلبه و حاکمیت هوای نفس زلیخاست را بیان و در ذهن مخاطب تثبیت کند. این پیام تصویرگر سختی شرایط و فشار وارد بر یوسف است و بر ثبات و عفت و اخلاق‌مداری او دلالت دارد و شدت نبرد وی با نفس خویش را به تصویر می‌کشد.

به لحاظ ساخت صرفی الفاظ آیه، کاربرد برجسته فعل‌ها بر حرکت و فعالیت فضای آیه افزوده و همسو با غرض جهاد است. همچنین فعلیه بودن غالب جملات شدت نیرنگ زلیخا و به تبع آن شدت مبارزه را نشان می‌دهد.

آیه ۲۴: «وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهٍ وَهَمَّ بِهَا لَوْ لَا أَنْ رَأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ كَذَلِكَ لِنَصْرِفَ عَنْهُ السُّوءَ وَالْفَحْشَاءَ إِنَّهُ مِنْ عِبَادِنَا الْمُخْلَصِينَ»

جمله «وَلَقَدْ هَمَّتْ بِهٍ وَهَمَّ بِهَا لَوْ لَا أَنْ رَأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ» از یک طرف ترسیم دقیقی از خلوتگاه عشق است که آنچنان وضع تحریک‌آمیز بوده که اگر یوسف هم مقام عقل، یا ایمان، یا عصمت نداشت گرفتار شده بود به خصوص که قصد و نیت زلیخا با توجه به تأکیدی که در لام قسم بر سر قد تحقیقه وجود دارد، کاملاً جدی و با قطعیت تمام همراه بود. از طرف دیگر این جمله، پیروزی نهایی یوسف را در چنین شرایطی بر دیو شهوت طغیانگر به طرز زیبایی توصیف نموده است.

ساختن خود از آن لغزشگاه با سرعت به سمت در کاخ دوید ولی همسر عزیز نیز به دنبال او به سمت در دوید تا مانع باز کردن در و خروج یوسف شود. برای این منظور پیراهن او را از پشت سر گرفت و به عقب کشید طوری که پشت پیراهن از طول پاره شد.

کلمه «استباق» در لغت به معنای مسابقه دادن و پیشی گرفتن بر یکدیگر است (راغب اصفهانی، ۱۳۸۳: ۱۸۰/۱)؛ و در این آیه نیز در همین معنای لغوی خود به کار رفته و لفظ و معنا با هم متناسب‌اند. «حرف قاف از قوی‌ترین حروف از لحاظ صفات صوتی شمرده می‌شود و دارای صفات جهر، شدت، استعلا، افتتاح و قلقله است. خصوصیت قلقله در این حرف با تولید صدا هماهنگی دارد» (عباس، ۱۹۹۸: ۱۴۴). در اینجا شدتی که صدای قاف به هنگام تلفظ دارد شدت عجله یوسف علیه‌السلام و زلیخا را در اثبات بی‌گناهی‌شان می‌رساند زیرا به‌زعم زلیخا در صورتی که در باز نمی‌شد و عزیز مصر سر نمی‌رسید می‌توانست خود را بی‌گناه جلوه دهد.

تکرار حرف لام در این آیه ضمن ایجاد موسیقی کمک شایانی به انتقال بهتر مضمون نموده است؛ این حرف به خاطر «دلالت بر پیوستگی و التصاق» (همان: ۸۰) مدلول آن در این آیه بیانگر نزدیکی آشکار شدن دروغ‌گو و نشان‌دهنده پیوستگی داستان و استواری صدق و خلوص یوسف علیه‌السلام است.

در عبارت «استَبَقَا الْبَابَ وَقَدَّتْ قَمِيصَهُ مِنْ دُبُرٍ» کلمه «قَدَّتْ» مانند «قَطَّتْ» به معنای پاره کردن است با این تفاوت که اولی پاره کردن از طول است ولی در دومی پاره کردن از عرض مورد نظر است (طباطبایی، ۱۳۷۴: ۱۹۱/۱۱). ایجاز به کار رفته در این عبارت با

برهان ربه» به معنای انتشار و تغییر از حالتی به حالت دیگر است (عبابو، ۲۰۰۸: ۹۰) کارکرد این حرف را می‌توان در تغییر جو مضطرب داستان به آرامش و سکون با دیدن برهان خدای تعالی متجلی دید.

حرف «صاد» در آوای خود نوعی شدت و تفخیم دارد (ستوده‌نیا، ۱۳۷۸: ۶۹) و حرف «راء» به خاطر حالت تلفظ آنکه کناره‌های زبان به طور متوالی و سریع به لثه برخورد می‌کند به‌خوبی معنای حرکت و انحراف را مجسم می‌کند. پیوند صوتی این دو حرف با مخارج خود در فعل «صَرَفَ»، شدت دور شدن بدی و فحشا را از یوسف می‌رساند و این پاداش خدا به یوسف در برابر پاکی، تقوا و اخلاصی است که ساختار صرفی واژه «مُخْلِصِينَ» بر آن صحنه می‌گذارد؛ دقت در آیات قرآن نشان می‌دهد که «واژه «مخلص» به‌صورت اسم فاعل و به کسر لام به انسانی گفته می‌شود که در مراحل نخستین کمال و در حال خودسازی باشد در صورتی که در قالب اسم مفعول بیشتر در مواردی به کار می‌رود که انسان پس از جهاد با نفس به مرحله عالی کمال رسیده باشد» (مکارم شیرازی، ۱۳۵۳: ۳۷۶/۹). یوسف به چنین مرحله‌ای رسیده بود که توانست در برابر وسوسه‌های شیطانی همسر عزیز مصر استقامت کند.

آیه ۲۵: ﴿وَاسْتَبَقَا الْبَابَ وَقَدَّتْ قَمِيصَهُ مِنْ دُبُرٍ وَالْفِيَا سَيْدَهَا لَدَى الْبَابِ قَالَتْ مَا جَزَاءُ مَنْ أَرَادَ بِأَهْلِكَ سُوءًا إِلَّا أَنْ يُسَجَّنَ أَوْ عَذَابٌ أَلِيمٌ﴾

مقاومت سرسختانه یوسف همسر عزیز مصر را مایوس نمود اما یوسف که در این دور از مبارزه در برابر آن زن و هوس‌های سرکشش نفس، پیروز شده بود برای دور

است. به طور مثال، صفت استفال در حروفی از قبیل «همزه»، «باء»، «تاء»، «دال»، «ذال»، «راء»، «زاء»، «سین»، «عین»، «کاف»، «لام»، «میم»، «نون»، «واو»، «هاء» و «یاء» که به خاطر پایین آمدن ریشه زبان به سمت کف دهان و دور شدن آن از کام بالا هنگام تلفظ با صدای نازک و کم حجم ادا می‌شوند با نیرنگ زلیخا سازگاری دارد. از سوی دیگر وجود اصوات صغیری «صاد» و «زاء» نیز به‌ویژه فراوانی حرف «سین» بر سروصدای برخاسته از نیرنگ زلیخا و تلاش او برای گناهکار جلوه دادن یوسف دلالت دارد. از زاویه‌ای دیگر، مصوت فتحه به جهت سبکی تلفظ و سازگاری آن با حرکت و صحنه‌های پر جنب‌وجوش به کشمکش جاری در آیه اشاره دارد و همت والای یوسف را در این مبارزه به تصویر می‌کشد. یوسف با یاری خدا تلاش کرد که بر نفس خود پیروز شود؛ هم‌آوایی اصوات بلند و جهردار «همزه»، «باء»، «جیم»، «دال»، «ذال»، «راء»، «زاء»، «عین»، «قاف»، «لام»، «میم»، «نون»، «واو» و «یاء» در آیه گواه آن است.

آیه ۲۶: ﴿قَالَ هِيَ رَاوَدَتْنِي عَنْ نَفْسِي وَشَهِدَ شَاهِدٌ مِّنْ أَهْلِهَا إِنْ كَانَ قَمِيصُهُ قُدًّا مِنْ قَبْلِ فَصَدَّقْتَ وَهُوَ مِنَ الْكَاذِبِينَ﴾

در جمله «قَالَ هِيَ رَاوَدَتْنِي عَنْ نَفْسِي» مقدم شدن مبتدا (هی) بر خبر آن (راودتنی) که فعل است، افاده قصر می‌نماید. نوع قصر در اینجا قصر قلب است که برای انکار و رد ادعای همسر عزیز مصر آمده است. یوسف پیامبر در دفاع از خود در مقابل ادعای ساختگی زلیخا که او را متهم به خیانت نموده بود، با بیان جمله «هی

مقتضای حال تناسب دارد و فضای کشمکش میان انسان و نفس را به تصویر می‌کشد. چنین فضایی ایجاب می‌کرد که مقصود کلام به صورت مختصر و با کلماتی اندک بیان گردد. اصل عبارت به این صورت بوده: «اسْتَبَقَا الْبَابَ، أَمْسَكَتَهُ مِنْ قَمِيصِهِ حِينَ أَعْرَضَ عَنْهَا، وَجَدَبَ قَمِيصَهُ مِنْ دُبُرٍ، فَتَخَرَّقَ الْقَمِيصُ مِنْ شِدَّةِ الْجَذْبَةِ فِي حَالِ فِرَارٍ وَإِعْرَاضٍ»؛ به این معنا که درحالی‌که یوسف علیه‌السلام از دست همسر عزیز مصر به سمت در قصر می‌گریخت، زلیخا به دنبال او به لباسش چنگ زد و آن را از پشت کشید؛ لباس کشیده شد و از شدت کشیده شدن به خصوص که در حالت حرکت و گریز یوسف علیه‌السلام رخ داد بنابراین از طول پاره شد. بدین ترتیب با حذف جملاتی از کلام تناسب لفظ و ساختار با معنای ایرادشده در آیه حفظ شده است. ایجاز دیگری که در این آیه وجود دارد به حذف حرف جرّ در جمله «اسْتَبَقَا الْبَابَ» مربوط می‌شود که در اصل به صورت «وَأَسْتَبَقَا إِلَى الْبَابِ» بوده است. در اینجا نیز حذف حرف «إِلَى» متناسب با مضمون و سیاق عبارت صورت گرفته تا شدت عجله و شتاب یوسف و زلیخا را در حرکت به سمت در نشان دهد.

در عبارت «اسْتَبَقَا الْبَابَ وَقَدَّتْ قَمِيصَهُ مِنْ دُبُرٍ» خاصیت صوتی تکرار و تحرک در حرف «راء»، صغیر در «سین» و هم‌نشینی آنها با حرف «صاد» با توجه به اینکه دارای صفات مشترک همس، صغیر و رخوت هستند، شدت خیانت به یوسف علیه‌السلام را تقویت می‌کند.

صفات حروف و دلالت آوایی آنها در این آیه در ترسیم دامی که برای یوسف گسترده شده بود و دسیسه‌ای که می‌بایست با آن مقابله نماید حائز اهمیت

راودنتی» و مقدم کردن مبتدا که اشاره به زلیخا دارد در حقیقت اتهام وارده را رد و ادعای زلیخا را باطل و بی‌اساس نشان می‌دهد؛ اما اینکه ضمیر پیش از مفسر آن آمده شنونده را برای شنیدن خبر مشتاق‌تر و تأثیرگذاری آن را بیشتر می‌کند.

در محور آوایی خاصیت «تفشئی» حرف «شین» در واژه‌های «شهد» و «شاهد» بیانگر نوعی انتشار و گستردگی است (عباس، ۱۹۹۸: ۱۱۵) و نشان می‌دهد که زلیخا با وجود داشتن شاهد، دروغش آشکار است. از سوی دیگر به خاطر تکرار «شین»، این حرف به‌نوعی القاگر معنای تشمت و اضطراب است و همین بر جو مضطرب داستان می‌افزاید و با حال و هوای کشمکش و مبارزه سازگاری دارد. حرف جهردار قاف که قوی و پر و درشت ادا می‌شود و صفت قلقله در آن با تولید صدا هماهنگی دارد با تکرار پیاپی خود در کلمات «قَمِصُهُ»، «قُدُّ»، «قُبُلٌ» و «صَدَقْتُ» و ایجاد ضرباهنگی کوبنده، به‌خوبی جو سنگین و پرتنش جدال با نفس را تداعی می‌کند.

ساختار صرفی اسم مشتق «شاهد» نیز نقش بسزایی در تأکید معنا دارد. کاربرد این واژه در قالب اسم فاعل که ثبوت و دوام را می‌رساند بر قطعیت بی‌گناهی یوسف علیه‌السلام تأکید و با این معنا کاملاً هماهنگی می‌کند. تکرار مصوت کوتاه ضمه با فاصله‌ای اندک در عبارت «إِنَّ كَانَ قَمِصُهُ قُدُّ مِنْ قُبُلٌ» به خاطر سنگینی تلفظ و ادای سخت این حرکت حکایت از نیرنگ بزرگ زلیخا دارد و تکرار «الف» و «یای» مدئی در این آیه به امتداد و کثرت امتحان‌های حضرت یوسف علیه‌السلام و سربلندی او در تمام آزمون‌ها دلالت دارد.

آیه ۲۷ و ۲۸: ﴿وَإِنْ كَانَ قَمِصُهُ قُدًّا مِنْ دُبُرٍ فَكَذَّبَتْ وَهُوَ مِنَ الصَّادِقِينَ * فَلَمَّا رَأَى قَمِصَهُ قُدًّا مِنْ دُبُرٍ قَالَ إِنَّهُ مِنْ كَيْدِكُنَّ إِنَّ كَيْدَكُنَّ عَظِيمٌ﴾

یکی از ابزارهای زبانی که آیات بالا در ترسیم مبارزه یوسف علیه‌السلام از آن بهره برده است، ساختار صرفی اسم‌ها و فعل‌هاست؛ کاربرد واژه «الصادقین» به‌صورت اسم فاعل که بیانگر معنای ثبوت و دوام است با قطعیت بی‌گناهی یوسف علیه‌السلام سازگاری دارد و در جدال با وسوسه‌های فریبنده همسر عزیز مصر او را پیروز میدان معرفی می‌کند. وجود فعل‌های ماضی «كَانَ»، «قُدُّ» و «كَذَّبَتْ» و دلالت معنایی آنها بر قطعیت چیزی، بر دروغین بودن ادعای زلیخا و حتمی بودن گناه‌کاری او صحنه می‌گذارد. نکره بودن واژه «عظیم» گواه دیگری است که در آیه ۲۸ بزرگی و قدرت مکر زلیخا و در نتیجه سختی مقابله با آن را به تصویر می‌کشد.

تکرار اصوات، ابزار دیگری برای تصویر و تجسیم معنا است که با تکیه بر ویژگی‌های صوتی حروف نقش مهمی در القای معانی مندرج در این آیات دارند؛ «حرف قاف دارای جهر، شدت، استعلا، انفتاح و قلقله است» (عباس، ۱۹۹۸: ۱۴۴). تکرار این حرف در جمله «كَانَ قَمِصُهُ قُدًّا مِنْ دُبُرٍ» در کنار حرف کوبشی دال و جهر و شدت موجود در صوت «باء» بر شدت بی‌گناهی یوسف علیه‌السلام می‌افزاید و نشان می‌دهد که زلیخا در تعقیب او بوده و یوسف می‌گریخته است. به‌علاوه که سنگینی تلفظ حرکت ضمه و از پی هم آمدن این حرکت در جمله مزبور سنگینی و بزرگی افتزای زلیخا نسبت به یوسف علیه‌السلام را تداعی می‌کند. «حرف کاف از حروف مهموس شدید و دارای

یک نفر و مفرد است؛ اما چنانکه ملاحظه می‌شود به‌جای ضمیر خطاب «ک» صیغه جمع این ضمیر یعنی «کُنَّ» به کار رفته تا تصویرگر بزرگی، قدرت و کارسازی مکر زلیخا باشد و گواهی آشکار بر دشواری مبارزه‌ی یوسف.

آیه ۲۹: ﴿يُوسُفُ أَعْرِضْ عَنْ هَذَا وَاسْتَغْفِرِي لِذَنبِكِ إِنَّكِ كُنْتِ مِنَ الْخَاطِئِينَ﴾

سربلندی یوسف در آزمون خویشنداری و مبارزه با نفس پیامی است که در این آیه در دلالت بلاغی ایجاز حذف نهفته است. در مباحث نحوی یکی از موارد جواز حذف حرف ندا در ندایی که برای طلب اقبال است هنگامی صورت می‌گیرد که منادا مانند لفظ «یوسف» از نوع مفرد معرفه علم باشد، اما به لحاظ بلاغی حذف حرف ندا در این آیه حالت اندوه و شرمساری عزیز مصر را می‌رساند؛ پس از آنکه عزیز مصر از بی‌گناهی یوسف و خطاکار بودن همسر خود یقین حاصل نمود، رو به یوسف کرد تا از او بخواهد که این پیشامد را فراموش کند ولی از شدت اندوه و شرمساری گویی زبانش قاصر از آن بود و کلمات او را یاری نمی‌کردند. محذوف بودن حرف ندا با این وضعیت هماهنگی دارد همان‌طور که در جمله «يُوسُفُ أَعْرِضْ عَنْ هَذَا» عدم تصریح به قضیه خیانت‌کاری همسر عزیز این معنا را بیان می‌کند. از عبارت مزبور چنین برمی‌آید که خواسته عزیز مصر از یوسف، در رابطه با فراموش کردن ماجرای خیانت زلیخا و درگذشتن از خطای اوست اما این معنا و درخواست را به تفصیل و به‌طور صریح بیان نمی‌کند بلکه به کمک واژه «هذا» تنها به اشاره‌ای بسنده می‌کند. این سبک بیان با حالت شرمساری و

خشونت، حرارت و قوت است» (همان: ۷۰). کاربرد این حرف در کلمه «کید»، تأثیر نیرنگ زنان هوسران را که بسیار قوی، شدید و کارساز است نشان می‌دهد. از سوی دیگر، حرف «کاف» در «كَذَّبَتْ» بیانگر شدت و بزرگی دروغ زلیخا است و با تکرار واژه «کید» به همراه حرف تأکید «إِنَّ» در عبارت «إِنَّهُ مِنْ كَيْدِكُنَّ إِنَّ كَيْدَكُنَّ عَظِيمٌ» ضمن آنکه ادعای زلیخا را حيله‌ای زنانه نشان می‌دهد بر بزرگی این حيله تأکید و بی‌گناهی یوسف علیه‌السلام را اثبات می‌کند. فراوانی صفت جهر در این آیه با موضوع مبارزه با نفس تناسب دارد.

در محور بلاغی، صنعت «التفات» به معنای تغییر زاویه سخن و انتقال کلام از اسلوبی به اسلوب دیگر، یکی از اسلوب‌های بدیعی و مشخصه‌های سبکی قرآن است که کاربرد آن در قالب‌های مختلف ضمن آنکه موجب انسجام آیات می‌شود در خدمت القای معانی قرار دارد و به کمک آن معنای مورد نظر آیات افاده می‌شود. مرسوم‌ترین نوع آن تغییر در ضمیر میان ضمیر اول، دوم و سوم شخص است.

در آیه ۲۷ سیاق کلام در ضمیر غایب جریان دارد و خواننده در حالی که انتظار دارد در آیه بعد نیز از ضمیر غایب برای سوم شخص استفاده شود اما ناگهان در عبارت «إِنَّهُ مِنْ كَيْدِكُنَّ إِنَّ كَيْدَكُنَّ عَظِيمٌ» با ضمیر مخاطب در خطاب به زلیخا مواجه می‌شود. قرآن در گفته عزیز مصر در آیه ۲۸ که در مقام نکوهش زلیخا است از خطاب «كُنَّ» به‌جای ضمیر غایب «هُنَّ» استفاده کرده تا زلیخا را به‌منزله حاضر در نظر بگیرد و بدین‌گونه تأثیر توییخ را بیشتر کند. شکل دیگری از کاربرد التفات در آیه ۲۸ تغییر در عدد ضمیر است. در کلمه «کیدکُنَّ» ضمیر «كُنَّ» خطاب به زلیخا است که

لفظ مذکر بر مؤنث غلبه می‌یابد؛ بنابراین با اینکه عمل مذموم از زلیخا صادر شده اما خطاب آیه طوری است که در ظاهر و لفظ، خطاکار را در زمره مردان توصیف می‌کند. این سبک بی‌آنکه زلیخا را به هنگام ارتکاب خطا، در شهوت‌رانی و غلبه شهوات به حد مردانی با این اوصاف نشان داده به‌ویژه که جمله با حرف مشبیه «إن» مورد تأکید قرار گرفته، برجستگی خطاکاری زلیخا و بالطبع بی‌گناهی یوسف را با خود دارد و شدت نکوهش خطاکار را می‌رساند.

آیه ۳۴: ﴿فَاسْتَجَابَ لَهُ رَبُّهُ فَصَرَفَ عَنْهُ كَيْدَهُ إِنَّهُ هُوَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ﴾

در این آیه نتیجه مبارزه با نفس به کمک حروف و واژه‌ها و دلالت‌های آوایی آنها به‌خوبی به تصویر کشیده شده است. انسان‌های ضعیفی که به حد کافی تعالی نیافته‌اند در چنین مواقعی تسلیم وسوسه‌های شیطانی می‌شوند اما اولیای حق با شجاعتی که در پرتو نور ایمان و تقوا یافته‌اند سازش‌ناپذیری خود را با قاطعیت هرچه تمام‌تر نشان می‌دهند. یوسف علیه‌السلام با ابراز وابستگی مطلق به لطف پروردگار و استمداد از او باعث شد که از وعده الهی در مورد کسانی که خالصانه با نفس و خواه با دشمن جهاد می‌کنند برخوردار گردد.

خداوند برای بیان اجابت دعای ایشان از لفظی در اینجا استفاده نموده که آوای حروف آن به‌خوبی تصویرگر این معنا است؛ «یکی از خصوصیات حرف سین، صفت نرمی و ملایمت است» (عباس، ۱۹۹۸: ۱۱۳). حرف «تاء» از حروف مهموس است و نفس هنگام تلفظ آن قطع نشده بلکه جریان دارد و حرف با

حزنی که عزیز مصر در آن به سر می‌برد کاملاً تناسب دارد و اقتضای چنین جایگاهی است که کلام با اختصار و در لفافه بیان گردد.

کارکرد صفات حروف و دلالت آوایی آنها نیز پیروزی یوسف در جدال با نفس را به تصویر می‌کشد؛ با توجه به آنکه «یکی از معانی حرف سین دلالت آن بر استقرار است» (عباس، ۱۹۹۸: ۱۱۰). تکرار این حرف گویی به عفت و پاک‌دامنی همیشگی یوسف اشاره دارد. مدلول دیگر حرف سین که در نقطه مقابل استقرار قرار دارد «دلالت آن بر تحرک و سر خوردن است» (همان: ۱۱۱). حرف «سین» در «استغفری» الفاکننده معنای دوم است و لغزش همسر عزیز مصر را نشان می‌دهد و از او می‌خواهد که از گناه و خیانت خود طلب عفو نماید. تکرار حروف مدی و امتداد و استعلا در آنها به‌ویژه «الف» اوج حمایت و پشتیبانی پروردگار از حضرت یوسف علیه‌السلام را تداعی می‌کند.

قاعده تغلیب عنصر زبانی دیگری در این آیه است که پیروز میدان جدال با نفس سرکش را به تصویر می‌کشد. از اشکال این شگرد ساختاری در زبان عربی آن است که برای مجموعه‌ای مرکب از مذکر و مؤنث، لفظ مذکر به کار می‌رود حتی اگر تعداد زنان بیشتر از مردان و غلبه با جنس مؤنث باشد (زرکشی، ۱۹۵۷: ۳۰۲/۳). در جمله «إِنَّكَ كُنْتَ مِنَ الْخَاطِئِينَ» خطاکاری، صفتی مشترک بین زلیخا و مردان خطاکار است ولی در مقام بیان، از لفظ مذکر «خاطئین» استفاده شده است و نفرموده «الخاطئات»، زیرا تغلیب قاعده‌ای لفظی است و تنها در لفظ اجرا می‌شود. در اراده متکلم، مذکر و مؤنث هر دو لحاظ می‌شود ولی در ابراز مراد،

آهستگی، لطافت و ضعف ادا می‌شود (صالح، ۲۰۰۹: ۲۸۱) و حرف «جیم» هنگام تلفظ به شدت و قوی ادا می‌شود. ترکیب این حروف با دلالت‌های آوایی خاص خود در واژه «استجاب» با توصیف لطف الهی در مورد حضرت یوسف سازگاری دارد و نشان می‌دهد که چون دعای یوسف علیه‌السلام برای نجات از عمل ننگین زنا و گناهی کبیره بود، لذا پروردگار مهربانش دعای آن حضرت را مورد استجاب خاص خود قرار داد و نیرنگ آن زنان را از آن حضرت بازگردانید.

حرف «صاد» در آوای خود نوعی شدت و تفخیم دارد (ستوده‌نیا، ۱۳۷۸: ۶۹) و حرف «راء» به خاطر حالت تلفظ آنکه کناره‌های زبان به‌طور متوالی و سریع به لثه برخورد می‌کند به‌خوبی معنای حرکت و انحراف را مجسم می‌کند. پیوند صوتی این دو حرف با مخارج خود در فعل «صَرَفَ»، شدت دور شدن و نجات از نیرنگ زنان را می‌رساند و در حقیقت آوای این حروف در بیان معنایی که لفظ فعل در تعبیر از آن می‌کوشد ایفای نقش می‌کند.

در کلمه «کید» شدت و خشونت آوای حرف «کاف»، شدت نیرنگ و حيلة زنان هوسران را ثابت می‌کند. «جمع شدن سه حرف سین، میم و عین در واژه «السمیع» مانوس بودن چیزی با گوش را می‌رساند» (ابن فارس، ۲۰۰۸: ۵۷۰). این خصوصیت در کنار ویژگی وضوح و ظهور در حرف «عین» و کاربرد آن در صفات «السمیع» و «العلیم» نشان‌دهنده این است که به‌راستی خدا نسبت به دعای بندگان پاک‌نهاد خویش شنوا و از نیت درونی و خلوص آنان آگاه است و بی‌درنگ دعای آنها را اجابت می‌کند. مؤید این سخن وجود حرف فای تعقیب بر سر فعل «استجاب» است

که اجابت دعای یوسف بلافاصله بعد از دعا به درگاه الهی را نشان می‌دهد.

صفت استفال و کاربرد مکرر حروفی که دارای این صفت‌اند به‌ویژه «همزه»، «سین»، «تاء»، «باء»، «کاف»، «یاء»، «دال»، «راء»، «فاء»، «میم»، «عین»، «لام» (صالح، ۲۰۰۹: ۲۸۱)، به خاطر کیفیت تلفظش آنکه ریشه زبان از کام بالا دور می‌شود به‌نوعی بر معنای محو و خنثی شدن نیرنگ زنان بوالهوس مصر دلالت می‌کند. علاوه بر این، اصوات صغیری «سین» و «صاد» و آوای سوت مانند برخاسته از آنها به تأکید این مضمون کمک می‌کند.

وظیفه تعبیر و تداعی معنا در این آیه تنها محدود به ضرباهنگ آوایی برآمده از تکرار حروف و دلالت‌های معنوی آنها نیست بلکه محرک‌های دیگری از قبیل ساخت دستوری واژگان نیز در این امر دخیل است؛ شکل ماضی فعل‌های «استجاب» و «صَرَفَ عنه» که معنای قطعیت را می‌رساند، با اجابت دعای یوسف و دفع نیرنگ زلیخا مهر تأییدی بر قطعی بودن پاداش نیکوکاران می‌زند و نتیجه صبر و تحمل و مبارزه حضرت را به نمایش می‌گذارد.

بحث و نتیجه‌گیری

۱. تحلیل آیات منتخب سوره یوسف از منظر زبان‌شناسی و در لایه‌های آوایی، نحوی، صرفی و بلاغی نشان می‌دهد که همه اجزای سازنده متن در ارتباطی مؤثر و هماهنگ در خدمت محتوا و اهداف تربیتی و دینی این سوره به کار گرفته شده است. در این میان، نشانه‌های آوایی به میزان بیشتر و با بسامد بالاتری در تبیین مفهوم جهاد با نفس و تجلی

زیبایی‌شناسی آن مؤثر واقع شده‌اند.

۲. در محور آوایی صفات حروف، حرکات و موسیقی برخاسته از تکرار کاملاً در خدمت معنا قرار دارند و فضایی هماهنگ با مضمون جهاد، در ذهن مخاطب ایجاد می‌کنند. به طور مثال، امتداد و استعلا در حرف مد الف در واژه (مَعَادَ) اوج عفاف و پاک‌دامنی حضرت یوسف و در کلمه (شاهد) و (برهان) سربلندی او در آزمون خویشتن‌داری و مبارزه با نفس را تداعی می‌کند؛ دلالت حرف نون بر معنای ژرف‌نگری و تأمل و تکرار آن در فاصله آیات (الظالمون، المخلصین، الکاذبین، الصادقین، الخاطئين) با موضوع درک حاکمیت اراده الهی و ولایت مطلق او بر بندگان مخلص به‌عنوان یکی از عوامل سربلندی یوسف در میدان مبارزه با نفس، مطابقت دارد. هم‌آوایی اصواتی که از خصوصیت جهر، شدت، قلقله و استعلا برخوردارند به طور کلی به عزت‌نفس و ثبات و پایداری یوسف علیه‌السلام در برابر تمایلات نفسانی اشاره می‌کند؛ فتحه به جهت سبکی تلفظ و سازگاری با مفهوم حرکت و جنبش، متناسب با مبارزه مطرح در سوره بخش اعظم مصوت‌های آن را تشکیل می‌دهد. به نظر می‌رسد بالاتر بودن درصد فتحه در این سوره به نسبت بقیه حرکات کوتاه دلالت بر هم‌پایگی مبارزه درونی با مبارزه بیرونی که حرکت بسیار می‌طلبد، دارد و چه‌بسا از بالا بودن درجه اهمیت مبارزه با نفس پرده برمی‌دارد. موسیقی برآمده از تکرار برخی واژگان همچون (کید) و نیز تکرار ضمه با فاصله‌ای اندک در عبارت ﴿إِنَّ كَانُ قَمِيصُهُ قُدُّ مِّنْ قَبْلِ﴾ به خاطر سنگینی تلفظ این حرکت حکایت از بزرگی نیرنگ زلیخا و سختی مبارزه یوسف دارد. حرکت سکون که مستلزم قطع نفس و القاگر

معنای درنگ و تأمل است با غرض دعوت به تأمل در خویشتن‌داری و نبرد بی‌امان یوسف با نفس سرکش تناسب دارد که نمونه بارز آن در آیه ۲۳ و ۲۵ قابل ملاحظه است.

۳. در ساخت نحوی سوره، اجزای جمله و جایگاه آنها در آیات همچینین فرم جملات سهم بسزایی در پیام‌رسانی دارند و آرایش واژه‌ها و تقدیم و تأخیر در آنها در مسیر دلالت کلی متن قرار دارد؛ به علت شدت مقابله با هوا و هوس و لزوم تأکید کلام شاهد کاربست ابزارهای تأکید از جمله «إِنَّ»، تکرار حرف و واژه، تأکید لفظی ضمیر و... در آیات ۲۳، ۲۸ و ۳۴ هستیم. برای ترسیم مبارزه هر لحظه یوسف با هوای نفس غالب جمله‌ها در آیات مورد بررسی شکل فعلیه دارند.

۴. در محور صرفی با توجه به ساخت دستوری کلمه از سویی گزینش واژگانی چون (الصادقین) و (المخلصین) به القای مفهوم نفس‌ستیزی و از سوی دیگر نکره آمدن واژه (عظیم) در آیه ۲۸ به تصویر بزرگی مکر زلیخا و به تبع آن دشواری مبارزه کمک نموده است. کاربرد فعل‌ها به شکل ماضی مثل (كَذَّبَتْ) و (رَاوَدَتْهُ) با قطعیت گناه‌کاری زلیخا و (استجاب له) و (صَرَفَ عَنْهُ) با تحقق پاداش نیکوکاران در نتیجه پایداری در مبارزه با هوای نفس، تناسب دارد.

۵. در سطح بلاغی، سازه‌های هنری به کار رفته از قبیل التفات، تغلیب، حذف و ایجاز در آیات ۲۳، ۲۵، ۲۸ و ۲۹ در ترسیم فضای جهاد و دشواری‌های آن نقش داشته و همگی در قالبی هدفمند به کار رفته تا مفهوم مبارزه با نفس با زبانی شیوا و تأثیرگذار به مخاطب عرضه شود.

۶. بررسی ساختارهای زبانی سوره یوسف علیه‌السلام و

- ارتباط آنها با محتوا نشانگر پیام و غرض سوره بوده و به تثبیت مفاهیمی که با شکل و ساختار آن هماهنگ است می‌پردازد و معانی و دریافت‌های متفاوت را رد می‌کند.
- منابع
- قرآن مجید.
- ابن عاشور، محمد الطاهر (۱۹۸۴). *تفسیر التحرير و التنوير*. تونس: الدار التونسية للنشر.
- ابن فارس، أبوالحسن (۲۰۰۸). *معجم مقاییس اللغة*. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۹). *لسان العرب*. بیروت: دار إحياء التراث العربی.
- احمدی، بابک (۱۳۷۰). *ساختار و تأویل متن*. تهران: نشر مرکز.
- امامی، نصرالله (۱۳۸۲). *ساخت‌گرایی و نقد ساختاری*. اهواز: نشر رسش.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۸۳). *ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن*. تهران: المکتبة المرتضویة.
- زرکشی، بدرالدین محمد بن عبدالله (۱۹۵۷). *البرهان فی علوم القرآن*. القاهرة: دار إحياء الکتب العربیة.
- ستوده‌نیا، محمدرضا (۱۳۷۸). *بررسی تطبیقی میان تجوید و آواشناسی*. تهران: رایزن.
- شمیسا، سیروس (۱۳۹۳). *نقد ادبی*. تهران: انتشارات فردوس.
- صالح، صبحی (۲۰۰۹). *دراسات فی فقه اللغة*. بیروت: دار العلم للملایین.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین (۱۳۷۴). *تفسیر المیزان*. ترجمه محمدباقر موسوی همدانی. قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۲۷). *مجمع البیان فی تفسیر القرآن*. بیروت: دارالمرتضی.
- عباوی، نجیبة (۲۰۰۸). *التحلیل الصوتی و الدلالی للغة الخطاب فی شعر المدح*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. جامعه حسیبیه بن بوعلی - الشلف.
- عباس، حسن (۱۹۹۸). *خصائص الحروف العربیة و معانیها*. دمشق: منشورات اتحاد الکتب العرب.
- علوی مقدم، مهیار (۱۳۸۱). *نظریه‌های نقد ادبی معاصر*. تهران: سمت.
- قطب، سید (۱۳۸۶). *فی ظلال القرآن*. ترجمه مصطفی خرم‌دل. تهران: احسان.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷). *الکافی*. تهران: دار الکتب الاسلامیة.
- گلدمن، لوسین (۱۳۶۹). *نقد تکوینی*. ترجمه محمدتقی غیائی. تهران: انتشارات بزرگمهر.
- مراغی، احمد بن مصطفی (۱۳۶۵). *تفسیر المراغی*. بیروت: دار إحياء.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۵۳). *تفسیر نمونه*. تهران: دار الکتب الاسلامیة.
- مهاجر، مهران؛ نبوی، محمد (۱۳۷۶). *به سوی زبان‌شناسی شعر، رهیافتی نقش‌گرا*. تهران: نشر مرکز.